

A miatt és által névutók eszközhatározói szinonim használatához*

A névutórendszer történeti vizsgálatában az eddigi szakirodalom nem sok fogódzót nyújt ahhoz, hogy képet kapjunk arról, milyen névutós szerkezetek használatosak egy adott szinkrón állapotban egymás szinonimáiként. A nyelvtani szinonimitásnak ez a tágabb értelmezése, amely azonos morfémaosztály különböző tagjainak azonos funkcióban való megjelenését foglalja magában (KÁROLY: MNy. 67: 275), hasznos vizsgálati szempont: lehetőséget adhat bizonyos nyelvtörténeti változások menetének pontosabb követésére, s emellett számos egyéb tanulsággal szolgálhat tartalom és kifejező eszköz viszonyáról, nyelvjárásról vagy egyéni stílusbeli különbségekről stb.

A névutók történetével behatóbban foglalkozó kézikönyvek (SIMONYI, Hat. II, 1–288; KLEMM, TörtMondt. 221–53) névutó-alak szerinti tárgyalásából kitűnnek ugyan azonos funkcióban megjelenő névutók, az hogy például a *között* és *közül* egyaránt lehet partitívusi szerepű, a *felé* és *felől*, *elvé* és *elvől* locativusi irányt jelölő stb., a hagyományos határozói kategóriákba való besorolás azonban általában túl nagyvonalúan utal csak a használatra, annak közelebbi kötöttségeit nem jelzi. Enélkül pedig a szinonimitás lehetőségeiről ítélni nem lehet. A TNyt. szinkrón metszeteket adó leírásában a névutók fejezetének kidolgozója, ZSILINSZKY ÉVA így csak érintheti ezt a kérdést, de a szükséges előmunkálatok híján a jelenlegi képet így összegzi: „e szinonimasorok tényleges nyelvi helyzetét az adatok alapján megítélni igen nehéz, szinte lehetetlen”, illetve hogy statisztikai vizsgálatukra az adott feltételek között nem volt mód (II/1, 714).

E még sok részvizsgálatot igénylő kérdés előbbreviteléhez szeretnék hozzájárulni a *miatt* és *által* névutók szinonim használatára vonatkozó adalékok közlésével. Példáimat elsősorban a JordK. névutókészletének feldolgozásából merítem, amelyet annak idején egyetemi doktori értekezésként SEBESTYÉN ÁRPÁD vezetésével készítettem. Az adatok értékeléséhez a kódex nyelvvel kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy bár tapasztalhatók benne egyenetlenségek, az egész fordításon végig követhető egyetlen ember, valószínűleg a fordító aktív közreműködésének nyoma. Az egész szöveg ugyanis szabályszerű vágásokat, rövidítéseket, tömörítéseket mutat ([M.] NAGY: MNy. 77: 41–8), ami szempontunkból arra is bizonyíték, hogy a benne lévő nyelvi egyenetlenségeket egyetlen ember nyelvérzéke a maga korában valószínűleg elfogadhatónak ítélte.

* Készült az OTKA Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása c. (T 029146. sz.) kutatási programja keretében.

A kódex viszonylag nagy terjedelme miatt is alkalmas ilyenfajta vizsgálatok egyik forrásaként.

A *miatt* és az *által* névutók funkciói a JordK.-ben így összegezhetők:

	helyhat.	időhat.	eszközhat.	okhat.	egyéb
<i>miatt</i>	–	1 (1%)	181 (82%)	37 (17%)	–
<i>által</i>					
<i>vmi által</i>	23 (37%)	–	36 (58%)	2 (3%)	1 (2%)
<i>vmin által</i>	10 (67%)	–	?1 (6%)	–	4 (27%)

A két névutó a JordK.-ben az eszköz- és okhatározói szerepben vesz részt közösen. Mindkettőnek a leggyakoribb funkciója a JordK.-ben az eszközhatározói. Ismeretes, hogy ez a szinonim viszony nem marad meg véglegesen, hanem funkcióváltáshoz vezet: a *miatt* eszközhatározói szerepét véglegesen átveszi az *által*. Ugyanakkor az *által* névutó használatában éppen morfológiai változás zajlik: a ragtalan alapszavú struktúra mellett megjelenik a superessivusi *-n* ragot vonzó. (E szerkezeti változásnak a JordK.-beli adatait korábban közöltem: MNyj. 25: 181–8.)

A funkcióváltás folyamatáról az eddigi szakirodalom a következőket tartja számon. A kódexekben az *által* eszközhatározói szerepe, amely a *miatt* ilyen használatát szorítja ki és veszi át, még ritka. KLEMM (TörtMondt. II, 235) szerint a JordK. az ÉrdyK.-szel együtt épp az a szövegünk, amelyben az *által*-nak eme új funkciója a leggyakrabban előfordul. E szempontból a TihK., a CzehK. és a LobkK. érdemel még említést (az utóbbiban két adat van). A két névutó ágensi funkciójának gyakoriságát a TNyt. (II/2, 714–5) adatgyűjtése is alátámasztja: csak e névutók szinonim előfordulására van adata azonos szövegben. Bár a kódexirodalomban a *miatt* ilyen szerepe jóval gyakoribb, a MünchK. és a JordK. két párhuzamos helyét összevetve a TNyt. azt mutatja be, hogy a JordK. a MünchK.-szel szemben a modernebb *által* formával él, legalábbis az adott helyeken. Ez a viszony azonban, bár többször tapasztalhatjuk, a két kódex között nem áll fenn következetesen. Pl.: „iaý ke az embeznèc ki miat embeznèc fia el-azoltatic” (MünchK. 50vb); „yay kedyglen az embernek kynek myatta embernek hw ffya el arwltatyk” (JordK. 504): vae autem homini illi, *per quem* Filius hominis tradetur (Mc. 14: 21). A szakirodalmi képből tehát a JordK. az újabb nyelvi törekvés bátrabb alkalmazójának tűnik. Az *által* névutó használatában történő morfológiai változás ugyanakkor funkciómegoszlással is jár, s az eszközhatározói szerep a ragtalan alapszavú struktúrához kapcsolódik (SEBESTYÉN, Névut. 36 kk., 94).

Az eszközszerepű *miatt* a JordK.-ben durván hatszoros előfordulású az *által*-hoz képest, de az utóbbi is viszonylag egyenletesen oszlik meg a kódex egészében. Az eszközhatározás többféle árnyalatában találunk a kódexben egymással tökéletesen behelyettesíthető szinonim szerkezeteket. Az *által* névutó ragtalan alapszavú struktúrájában történik a funkcionális változás, a ragvonzó *által* egyetlen idevonható kódexünkbeli adatának (810–1) megítélése bizonytalan (er-

ről bővebben l. fentebb idézett cikkemben: MNYj. 25: 185–6). A TNyt. adatait, melyek csak az ágensi szerepben mutatják be a felcserélhetőséget, a következőkkel egészíthetjük ki.

Közvetlen eszköz meghatározására, mint a fentiekből is kitűnik, e két névutó nem túl gyakori, mégis vannak párhuzamos példák. A kézikönyvek gyakran idézik rá néhány adat mellett a 2. Io. 12-t: „Nem akarík irni *levelnek es tintának általa*” (Sylvester: UT. II, 133; idézi SIMONYI, Hat. II, 170; KLEMM, TörtMondt. II, 235). Hogy e bibliai szöveghelyen a közvetlen eszköz jelölését általában névutós szerkezettel fordítják, a vulgatabeli megfelelő *per* prepozíciónak köszönhető. Ez ott is különös használatnak számít, hiszen a latin *per* (gr. *διὰ*) — a *miatt* és *által* névutóinkhoz hasonlóan — szokásosan szintén a közvetett eszköz kifejezője (vö. PLATER–WHITE, A Grammar of the Vulgate. Oxford 1926. 86). Érdekes megfigyelni a JordK. két idevágó példáját, amelyek egymáshoz közel fordulnak elő: „Ennel tebbet akarttam tynektek yrnom, de nem akaram *lewelnek es teentanak atala*” (875): *plura habens vobis scribere nolui per chartam et atramentum* (2. Io. 12), „Tebbet akarttam teenedek yrnom, de ne akartā *lewelnek es teentanak myatta*” (877): *multa habui scribere tibi sed nolui per atramentum et calamum scribere tibi* (3. Io. 13). A Vulgatában a két egymáshoz közeli szöveghelyen az eszközhatározóként mellérendelt főnévpár módosul, a JordK. ugyanazt a szópárat ismétli, de eltérő névutóval. Szerzője talán ebben látott variálható lehetőséget, s a modernebb változattal kezdte.

Cselekvő ige mellett személy a közvetítő, s gyakori az is, hogy a cselekvéshez kapcsolódó testrészt találjuk a névutó közvetlen alapszavául. Az utóbbi szokás héber hatást tükröz: „The Hebrew is fond of using *parts* of the body ... in an extended and figurative sense; this use is followed in the Vulgate” (vö. PLATER–WHITE, i. m. 15). Így például a latin *manus* ’kéz’ jelentése ’action, power, etc., especially of God and His agents’ lehet. Vagyis az ilyen példákban részint elvont erő értendő a cselekvés végrehajtójaként. „Vr yften az *hw̄ keze myat adna ydwelfeghõt hw̄nekyk*” (JordK. 728): *Deus per manum ipsius daret salutem illis* (ActAp. 7: 25), „Azert eellyen nemw̄ yteeleteket es paranczolatokat *ada* vr yften az yzrael ffyaynak az synay hegyben *moyses atal*” (JordK. 116): *haec sunt praecepta atque indicia et leges quas dedit Dominus inter se et inter filios Israhel in monte Sinai per manum Mosi* (Lv. 26: 45). Passzív ige, szenvedő értelmű igenév mellett: „*ennek myatta hyrdettetyk* tynektek mynden byneteknek boczanattya” (754): *per hunc vobis remissio peccatorum admuntiat* (Act. 13: 38), „*kyk ... ymaran hyrdethween vannak* tynektek *azok atal*, *kyk predicallothanak* tynektek” (845): *quae nunc nuntiata sunt vobis per eos qui evangelizaverunt vos* (Pt. 1: 12).

A két névutó váltakozását, mint a példákból látható, sem a funkció, sem a megfelelő latin szöveg nem motiválja. Az utóbbi szerepét jól láthatjuk viszont a MünchK.-ben, amely — mint számos más esetben (vö. TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 271) — a különböző latin szavaknak más-más magyart igyekszik találni, s ahhoz következetesen ragaszkodik. Így a szenvedő ige mellett álló *a/ab* prepozí-

ciós latin ablativus auctorist vagy puszta ablativusi abl. rei efficientist rendszerint *-tól/-től* ragos agenssel, a *per* prepozíciósat a *miatt* névutóval adja vissza: kic „*feztèzetes zèllètectòl getrètn^c vala*” (MünchK. 60vb); „*kyk mynd gonoz fertelmes lelkek myat gyettrethnek vala*” (JordK. 539): *qui vexabantur a spiritibus immundis* (Lc. 6: 18), „*è vilag o miatta lot* (MünchK. 85ra); „*ez vylagh hw myatta lett*” (JordK. 623): *mundus per ipsum factus est* (Io. 1: 10); „*a' tpozueñ moyfes miat adatot*” (MünchK. 85ra); „*az terwen Moyfes atal adatot*”: (JordK. 624): *lex per Moysen data est* (Io. 1: 17).

A JordK. névutós eszközhatározói közül azonban érdemes kiemelni azt a típust, amelyben mondást jelentő igékhez, esetleg névszói kifejezésekhez (*szól, mond vki által vmit; hirdet, kiad és jelent, mondás, beszéd vki /szája/ által; megparancsol, parancsolatokat ad vki vki által*) kapcsolódik a a névutós szerkezet, s a névutó alapszava a közvetítő személyt jelöli meg. Az *által* 36 eszközhatározói példájából 26 ezt a szemantikai képletet mutatja, s ugyanebben a képletben a *miatt* névutót kb. 10 esetben találjuk. Pl.: „*Nem de csak moyfes atal zol ee mynekwnk az wr yften*” (JordK. 143): *num per solum Mosen locutus est Dominus* (Nm. 12: 2), „[beszédek] *kyk my wrwnk Jesus crifus apostolynak atalok mondwan vannak*” (JordK. 882): *quae praedicta sunt ab apostolis Domini nostri Iesu Christi* (Iud. 17), „*ty reatok ne zallyon az mondas az proffetaknak atala*” (JordK. 754): *ne superveniat quod dictum est in prophetis* (ActAp. 13: 40), „*Wr Iften megh paranczolta moyfes atal, hogy ...*” (318): *Dominus praecepit per manum Mosi ut ...* (Ios. 17: 4) — „*bekefeget hyrdethwen Jesus crifunak myatta*” (JordK. 744): *adnuntians pacem per Iesum Christum* (ActAp. 10: 36), „*mykent megh paranczolta vala wr Iften moyfesnek myatta*” (316): *sicut praeceperat Dominus in manu Mosi* (Ios. 14: 2). Az ismétlés elkerülésére olykor még *-ban* ragos névszót is találunk a kódexben e funkcióban, ami a Vulgatában héber hatásra előforduló *in* prepozíció (PLATER–WHITE, i. m. 20) tükörképe: „*fok rendszerent es fokkeppen reghen yften zolwan az my atyayknak proffetak atal, ez vtolfo ydeghben kedegh zolt mynekwnk ennen ffyaban*” (JordK. 799): *Multifariam et multis modis olim Deus loquens patribus in prophetis* novissime diebus istis *locutus est nobis in Filio* (Hbr. 1: 1–2). Ha az utóbbi jelölésmód nálunk nem is vált be, ez a példa is mutatja a kódexszerző bizonyos törekvését a kifejezésbeli változatosságra. Az adott kifejezések a korabeli literátusi nyelv gyakran ismételt fordulatai lehettek, gondoljunk például Sylvester hexameterére: „*Próféták által szolt rígen néked az isten, Az kit ígirt, imé, vígre megadta fiát*”. Ennek az előbbi bibliai hellyel való rokonságára egyébként BALÁZS JÁNOS — RÉVÉSZ IMRÉRE hivatkozva — szintén utal Sylvesterről írt könyvének egy jegyzetében (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 431).

Mindent egybevéve tehát úgy tűnik, bár a JordK.-ben mintegy hatszoros többségben van az eszközhatározói szerepű *miatt* névutó az újabb *által*-al szemben, a kódex szerzője kész volt az újabban terjedő megoldást pártfogolni a régi ellenében.

M. NAGY ILONA